

Богдан Олександрович Ведибіда

завідувач сектору методології музейної
роботи відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Сергій Якович Івахно

провідний науковий співробітник
відділу музеєзнавства,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Bohdan Vedybida

Head of the methodology of museum sector
of the department of scientific and practical work,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Serhii Ivakhno

Leading researcher of the museology department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ДО ТИПОЛОГІЇ МУЗЕЇВ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ І ТОТАЛІТАРИЗМУ

THE TYPOLOGY OF HISTORY, POLITICAL REPRESSION AND TOTALITARIANISM MUSEUMS

Анотація

Стаття присвячена історії формування нової типологічної групи музейних закладів – музеїв історії політичних репресій та тоталітаризму. Автори здійснили спробу проаналізувати не лише вітчизняні музеї зазначеного типу, а й музейні установи на теренах колишнього Радянського Союзу та Європи, спираючись на значну кількість публікацій.

Ключові слова: Гулаг, Коліма, музеєфікація комунізму, політичні репресії, тоталітарні режими

Summary

The article is dedicated to the history of new typology of museum institutions – museums of political repression and totalitarianism history. Based on a great number of publications, the authors attempted to analyze not only the national museums of that type, but also the museum institutions in the former Soviet Union and Europe.

Keywords: Gulag, Kolyma, communism museification, political repression, totalitarian regimes

Систематизація музеїв – це поділ музеїв на групи за однією або кількома ознаками. Необхідність систематизації виникає на певному історичному етапі розвитку музейництва, коли зростає кількість музеїв і урізноманітнюються їх форми. В нашій країні організаційно-управлінська потреба в класифікації музеїв вперше виникла в 1920-і рр. під час формування державної музейної мережі. До кінця радянського періоду практикувався розподіл музеїв за типами, видами і профілями.

Концептуально принципи систематизації визначаються поставленою метою – науковою, адміністративно-управлінською, юридичною тощо. У сучасному музеєзнавстві існує декілька систем класифікації музеїв, зокрема виділяються такі їх групи: за родом діяльності і адресатом (типи музеїв); за характером спадщини, яка зберігається; за власником; за масштабом діяльності (за адміністративно-територіальною ознакою); за статусом; профільні групи музеїв¹.

Стисло охарактеризуємо сучасні класифікаційні схеми.

- 1) За домінуючим напрямком діяльності та адресатом. Дана типологія охоплює: науково-дослідні (академічні), навчальні, науково-просвітницькі і дитячі музеї.
- 2) За характером спадщини, яка зберігається, виділяють колекційні і ансамблеві музеї. Ця класифікація виникла в 1960–1980-і рр. у зв'язку з розвитком мережі музеїв-ансамблів і музеїв-заповідників. Колекційні музеї – установи, основою діяльності яких є збирання рухомих матеріальних предметів. Історично це найдавніший тип музею. Діяльність ансамблевих музеїв базується насамперед на формуванні цілісних комплексів нерухомих пам'яток архітектури, історії, природи (музеї-храми, музеї-цвинтарі, музеї-підприємства тощо).
- 3) За належністю (формою власності) розрізняють державні (до них належать і відомчі) та недержавні музеї. Крім того, з'явилися і певні форми музейних закладів: муніципальні, корпоративні, приватні, церковні.
- 4) За адміністративно-територіальною приналежністю (за масштабом діяльності) виділяють музеї: національні, центральні, республіканські, обласні (регіональні, міжрегіональні), районні, міські та сільські. Ця класифікація пов'язана, зокрема, зі значенням музею – загальнодержавним, регіональним (міжрегіональним), місцевим.
- 5) За статусом (місцем у музейній ієрархії). Статус кожного музею затверджується постановою вищих органів влади та організацій і містить перелік особливих прав і обов'язків цього закладу. Виділяють музейні об'єднання, головні музеї (які координують діяльність певної профільної музейної групи), філії музеїв і музеї-заповідники.
- 6) Профільна класифікація відображає зв'язок музеїв із певною галуззю наукового знання, видом мистецтва, сферою культури або виробництва. Сучасна музейна мережа складається із таких основних історично сформованих профільних груп музеїв: історичні, художні, літературні, музики і театру, природничі, науки і техніки, промислові, педагогічні, комплексні. Основні групи своєю чергою поділяються на менші відповідно до вузких профільних дисциплін; так, наприклад, група історичних

¹ Воронцова Е. А. Классификация музеев // Музейное дело России. / Акад. переподгот. работников искусства, культуры и туризма, Рос. ин-т культурологии М-ва культуры Рос. Федерации; под общ. ред.: М. Е. Каулен (отв. ред.), И. М. Коссовой, А. А. Сундиевой. 3-е изд., испр. и доп. – М.: ВК, 2010. – С. 237–251; Гнедовский М. Б. Анализ музейной сети и проблема классификации музеев // Музейное дело в СССР. Музейная сеть и проблемы ее совершенствования на современном этапе: сб. науч. тр. – М.: ЦМР, 1985. – С. 55–56; Лушникова А. В. Музееведение/Музеология: конспект лекций для студентов. – Челябинск: ФГОУ ВПО «Челяб. гос. акад. культуры и искусств», 2010 – 334 с.; Максимова Т. Е. Виртуальные музеи: подходы к типологии // Вестник МГУКИ. – 2012. – № 4. – С. 186–190; Музейное дело России / Акад. переподгот. работников искусства, культуры и туризма, Рос. ин-т культурологии М-ва культуры Рос. Федерации; под общ. ред.: М. Е. Каулен (отв. ред.), И. М. Коссовой, А. А. Сундиевой. 3-е изд., испр. и доп. – М.: ВК, 2003. – 615 с.; Поправко Е. А. Музееведение: учеб. пособие. – Из содерж.: Глава 1. Классификация музеев [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://abc.vvsu.ru/Books/muzeebed/default.asp> – Название с экрана; Профильные группы музеев: Методические указания к изучению курса / Владим. гос. ун-т; сост.: Н. В. Мяггина, Т. М. Голубкина. – Владимир, 2006 – 28 с.; Равикович Д. А. Социальные функции и типология музеев // Музееведение. Вопросы теории и методики: сб. науч. тр. НИИ культуры. – М., 1987. – С. 11–13; Рощина Е. В. Негосударственные музеи: проблемы классификации // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. Философия. Культурология. Политология. Право. Междунар. отношения. – 2012. – № 3. – С. 42–46; Сотникова С. И. Музеология: Пособие для вузов. – М.: Дрофа, 2004. – 192 с.; Тельчаров А. Д. Основы музейного дела. Введение в специальность: курс лекций. – М.: Омега-Л, 2005. – 184 с.; Чувилова Е. В. Классификация музеев и проблемы наследия // Музейное дело. – 2009. – № 5. – С. 20–25; Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: Теория и практика. Учебн. пос. – М.: Высш. школа, 2005 – 184 с.

музеїв утворена археологічними, військово-історичними, етнографічними, історико-побутовими; до групи природничих музеїв входять мінералогічні, геологічні, палеонтологічні, ботанічні, зоологічні, ґрунтові, ботанічні сади, музеї “живих об’єктів” (музеї-акваріуми, музеї-тераріуми, музеї-дендрарії, ботанічні сади, зоопарки) тощо.

Різноманітність профільних груп музеїв продовжує зростати. Один із варіантів профільної класифікації наводимо в таблиці.

Рисунок 1. Генетичний поділ музеїв за профільними типами (за М. Рутинським і О. Стецюк)².

Класифікація за профілем є найпоширенішою. Як зауважують музеєзнавці, зв’язок із конкретною областю знань простежується в кожному напрямку діяльності музею: “у складі фондів музею, в тематиці його наукової, експозиційної і культурно-освітньої діяльності”³.

Питання типології музеїв знайшло певне відображення і в чинному законодавстві. У Законі України “Про музеї та музейну справу” від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР, у ст. 6 “Види музеїв” подається розподіл музеїв за профілями, розглядається загальний підхід щодо створення музеїв просто неба та меморіальних музеїв-садиб, регламентуються правові норми надання статусу

² Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 33.

³ Юрєнева Т. Ю. Музеєведение: учебник для высшей школы. – М.: Академический проект, 2003. – С. 333.

національного музеям України⁴.

Отже, проблема класифікації (типології) музеїв для сучасного музеєзнавства й нині є досить актуальною – різноманіття музеїв, які з'явилися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вимагає осмислення нових реалій музейної практики.

Наукового опрацювання потребують типологія музеїв, класифікаційні схеми, які не лише фіксують інституційні ознаки музейного закладу, а й відображають специфіку комунікаційної взаємодії музею і відвідувача, прояснюють суть музею як явища соціокультурного життя⁵. При цьому предметом класифікаційних конструкцій стає як окремий музей, так і сукупність однопрофільних музеїв як система, що забезпечує збереження соціально важливої історико-культурної спадщини. Розгляду типологічних особливостей однієї з таких профільних груп музеїв і присвячена дана стаття.

Історія формування нової типологічної групи музейних закладів – музеїв історії політичних репресій та тоталітаризму – починається із виставки Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного та благодійного товариства “Меморіал”, яка проходила в межах “Тижня сумління” в Будинку культури Московського електролампового заводу в листопаді 1988 р. Вона стала відправним пунктом пошуків нових музейних підходів до відображення трагічних сторінок радянського минулого⁶.

У тезах товариства “Меморіал” із назвою “1937 рік і сучасність” (2007), які й нині не втратили актуальності, наголошувалося: “Гулаг, Колима, Тридцять Сьомий – такі ж символи ХХ століття, як Освенцим і Хіросіма. Вони виходять за межі історичної долі СРСР або Росії і стають свідченням крихкості й нестійкості людської цивілізації, відносності завоювань прогресу, попередженням про можливість майбутніх катастрофічних рецидивів варварства”⁷. Саме тому “необхідно створити загальнонаціональний Музей історії державного терору, відповідний за своїм статусом і рівнем масштабам трагедії, і зробити його методичним і науковим центром музейної роботи з цієї теми. Історія терору і ГУЛАГу повинна бути представлена в усіх історичних і краєзнавчих музеях країни... Все це сприяло б відновленню пам'яті про одну з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. і допомогло б виробити стійкий імунітет до тоталітарних стереотипів”⁸.

Спільними зусиллями органів влади та громадянського суспільства у багатьох країнах створено музеї загальнодержавного (національного) значення з узагальнюючими експозиціями з історії політичних репресій і тоталітаризму та меморіальні комплекси (заповідники, меморіали-музеї), присвячені пам'яті жертв політичних репресій. Серед них – Музей “Дім терору” (англ. House of Terror Museum, угор. Terror Haza) в Будапешті (Угорщина); Меморіал пам'яті жертв комунізму та опору (англ. Memorial of the Victims of Communism and of the Resistance, рум. Memorialul Victimelor Comunismului si al Rezistentei) у м. Сигіт (Румунія); Музей жертв геноциду (англ. The Museum of Genocide Victims, лит. Genocido auku muziejus) у Вільнюсі (Литва); Меморіально-музейний комплекс пам'яті жертв політичних репресій і тоталітаризму “АЛЖИР” в Астані (Казахстан); Меморіальний комплекс “Шахідлар хотираси” (“Пам'яті жертв репресій”) в Ташкенті (Узбекистан); Національний історико-меморіальний заповідник “Биків-

⁴ Закон України “Про музеї та музейну справу” // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – № 25. – С. 191.

⁵ Актуальные проблемы типологии культуры. – М., 1997; Сапанжа О. С. Классификация музеев и морфология музейности: к постановке проблемы // Вопросы культурологии. – 2010. – № 10. – С. 74–77; Сапанжа О. С. Классификация музеев и морфология музейности: структура и динамика // Вопросы музеологии. – 2012. – № 1. – С. 3–12.

⁶ Музеи – наше прошлое? // Мемориал: информационный бюллетень Правления Международного историко-просветительского благотворительного и правозащитного общества “Мемориал”. – 2001. – № 22.

⁷ “1937 год и современность”: Тезисы Международного общества “Мемориал” [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/y1937/y1937.htm> – Название с экрана.

⁸ Там само.

нянські могили” в Биківні; Національний музей “Меморіал пам’яті жертв голодоморів в Україні” в Києві; Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” у Львові та ін.⁹. Прикладом меморіалу-музею пам’яті депортованих народів є Меморіальний музей жертв репресій і геноциду балкарського народу 1944–1957 рр. (м. Нальчик, Кабардино-Балкарська Республіка, Російська Федерація)¹⁰.

Експозиції перерахованих музеїв присвячені нацистським та комуністичним тоталітарним режимам ХХ ст. Як правило, при музеях діють науково-дослідні центри, створюються національні банки даних жертв політичних репресій, видаються книги пам’яті тощо. До складу меморіальних комплексів входять спеціально побудовані музейні приміщення, експозиції яких органічно доповнюють меморіальні споруди.

Деякі зі згаданих музеїв долучилися до “Платформи європейської пам’яті та сумління” (англ. Platform of European Memory and Conscience) – міжнародного проекту, покликаного досліджувати діяльність і злочини тоталітарних режимів у Європі у ХХ ст. та не допустити відновлення тоталітаризму¹¹.

Важливе місце у профільній групі, що розглядається, посідають спеціалізовані центральні, регіональні, місцеві музеї історії політичних репресій¹².

Для постійних експозицій і виставок Сахаровського центру (раніше – Музею і громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. А. Сахарова) характерні не тільки високий науковий рівень концептуальних розробок, а й активна громадянська спрямованість. У сучасній Росії це ледь не єдиний музей, виставки якого містять матеріали з критикою офіційної влади. Постійна експозиція музею представляє історію СРСР через призму політичних репресій і опору суспільства радянському режиму. У Москві це перша відкрита для широкої публіки експозиція, присвячена пам’яті мільйонів людей, принесених у жертву комуністичній утопії.¹³

Державний музей історії ГУЛАГу (м. Москва) заснований у 2001 р. А. В. Антоновим-Овсієнком, відомим істориком, публіцистом, громадським діячем, який свого часу пройшов через сталінські табори. Експозиція відкрита в 2004 р. Нині музей ГУЛАГу залишається єдиним державним музеєм Росії, тематика якого цілком присвячена сталінським репресіям. У експозиції музею простежується історія виникнення, розвитку та занепаду системи виправно-трудова таборів, найважливішої складової державної машини в 1930–1950-і рр.; розкривається її політико-адміністративна та економічна роль. У залах музею також представлені матеріали з історіями людей, які стали жертвами репресивної політики і опинилися в ув’язненні. Важливою частиною експозиції є реконструкції деяких частин табірної повсякденності: фрагмент барака ув’язнених; карцер; вишка вартового (у внутрішньому дворі)¹⁴.

⁹ Наводимо посилання на офіційні сайти музейних закладів [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://www.terrorhaza.hu/en/index_2.html; <http://www.memorialsighet.ro/index.php?lang=en>; <http://www.genocid.lt/muziejus/en>; <http://www.alzhir.kz/>; <http://ua.bykivnya.org/>; <http://memorialholodomors.org.ua/>; <http://www.lonckoho.lviv.ua/> – Назва з екрана.

¹⁰ Мемориальный музей жертв репрессий и геноцида балкарского народа 1944–1957 годов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=1735926&language=1> – Название с экрана.

¹¹ The Platform of European Memory and Conscience [El. resource]. – Access mode: <http://www.memoryandconscience.eu> – Title from the screen.

¹² *Кокорин Д.* “Музеи совести”. История репрессий в музейных экспозициях: Гуманитарные проекты в России [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/pole/Muzei-sovesti.-Istoriya-repressij-v-muzejnyh-ekspozicijah> – Название с экрана.

¹³ Сахаровский центр [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru/> – Название с экрана; *Бабков В.* Аргументы и артефакты. Прогулки с музеем А. Д. Сахарова по музею-усадьбе “Царицыно” // Новая газета. – 2007. – 21 ноября.

¹⁴ Государственный музей истории ГУЛАГа (г. Москва) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gmig.ru> – Название с экрана; Концепция развития Государственного музея истории ГУЛАГа. – М., 2014; Визуальная концепция развития Музея ГУЛАГа. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.youtube.com/watch?v=vmpF87altLo>. – Название с экрана.

Як зазначає В. Хархун, процес музеєфікації трагічних сторінок радянського минулого пов'язаний із певною культурною політикою і спрямований на формування сучасних ідентифікаційних проектів, що маркують нову ментальну карту Європи¹⁵.

Один із нових напрямків музеєфікації комунізму – це створення парків-музеїв тоталітарного періоду просто неба¹⁶. Першим таким парком-музеєм, що відтворює атмосферу комуністичної епохи, став парк “Мементо” в Будапешті, створений 1993 р. Його створено на замовлення міста відомим архітектором А. Елеєдом, який виграв конкурс, оголошений Будапештською генеральною асамблеєю (Мініципальним зібранням) у 1991 р. Основну частину парку займає зібрання скульптур соціалістичного періоду історії Угорщини. Вхід до парку стилізований під фронтон античного храму і виготовлений із червоної цегли, демонструючи так подвійну природу меморіалу – історичну і художню. У одній ніші фронтона встановлено фігури Маркса і Енгельса, у другій – Леніна.

Територію парку-музею розділено на дві частини: парк статуй, офіційно названий “Вирок тиранії” (тут просто неба експонується 42 скульптурні композиції, демонтовані в Будапешті після падіння комуністичного режиму), і Площу свідків (концептуальним центром якої є репліка так званих “чобіт Сталіна”, які стали символом угорської революції 1956 р. після того, як пам'ятник Сталіну знесли з п'єдесталу)¹⁷.

У грудні 2014 р. за рішенням Львівської міської ради розпочалося будівництво Меморіального музейного комплексу тоталітарних режимів “Територія терору” на просп. Чорновола, 45. Музей створюється на місці, де колись була розташована Пересильна тюрма № 25, а перед цим – львівське гетто. Комплекс буде складатися із декількох зон. Він починатиметься з “Аванзони” – вхідного порталу музею, відкритої площі з пам'ятником тим, кого виселили та депортували до радянських і нацистських концентраційних таборів. “Алея тоталітаризму” – це колекція пам'ятників, що символізують ідеологію тоталітарних режимів. “Колоната тиранів” – архітектурна композиція із графічним зображенням тиранів і символікою тоталітарних ідеологій.

“Пересильна тюрма № 25” – експозиційні приміщення музею, які будуть розташовані в дерев'яних бараках, стилізованих під типовий концентраційний табір. “Стіна пам'яті” – кам'яний, облицьований гранітними плитами мур, на якому викарбувані прізвища в'язнів пересильної тюрми¹⁸.

Викликають зацікавлення меморіальні музеї, присвячені видатним борцям із тоталітар-

¹⁵ Хархун В. Війна пам'ятей у музеях комунізму [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/memory-wars-museum-of-communism> – Назва з екрана; Хархун В. Рецепція комунізму й сучасний український проект // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. М. Антонович. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 57–78, 179–192.

¹⁶ Схід/Захід: історико-культурологічний збірник. Вип. 13–14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід центрально-східної Європи: спец. видання / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ “НТМТ”, 2009; Абрамов Р. Музеєфікація советского: историческая травма или ностальгия? [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://gifter.ru/archive/11132> – Названня з екрана; Гайдай О. Ю. Презентація радянського минулого в просторі: політика щодо пам'ятників радянським діячам (Центральна Україна) // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 8. – С. 142–149; Жук О. Леніну – так? У музеї [Культурологи та історики вважають, що пам'ятники сталінської доби доречно розмістити у спеціально відведеному місці] // Україна молода. – 2014. – 24 жовтня. – № 158.

¹⁷ Memento Park [Ел. resource]. – Access mode: <http://www.momentopark.hu> – Title from the screen; Куди исчезают памятники? Парк Мементо: музей венгерско-советской дружбы [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://mypleer.com/?p=32097> – Названня з екрана; Надкарни М. О времени, травме и монументе: Парк-музей скульптур в Будапеште / Пер. с англ. Н. Катричевой, П. Кулагиной, А. Логутова и Л. Разгулиной // Новое литературное обозрение. – 2014. – № 2. – С. 72–93; Nadkarni M. The Death of Socialism and the Afterlife of Its Monuments: Making and Marketing the Past In Budapest's Statue Park Museum // Contested Pasts: (Memory and Narrative) / Ed. by K. Hodgkin, S. Sturdy, and S. Radstone. – London: Routledge, 2003. – P. 193–207.

¹⁸ Територія терору. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua> – Назва з екрана; Як виглядає музей терору у Львові? Фото, відео [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/yak_vyglyadatyme_muzei_teroru_u_lvovi_foto_video_67731.html – Назва з екрана; Львів розпочав будівництво музею тоталітарних режимів [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/news/149428.Lviv-rozpochav-budivnitstvo-muzeyu-totalitarnih-rezhimiv-uk> – Назва з екрана.

ними режимами.

Меморіальний музей Р. Шухевича, відкритий 23.10.2001 р. в с. Білогорща (Львів), – остання штаб-квартира головного командира УПА. Будинок має два поверхи. На першому розташовано п'ять тематичних залів. Другий поверх відтворює побут командира УПА під час його перебування на цій підпільній квартирі (весна 1948–1950 рр.). Важливим історичним об'єктом будинку є криївка, що знаходилася при вході на горище¹⁹.

2007 р., з нагоди 70-річчя від дня народження видатного політичного та громадського діяча, Героя України В. М. Чорновола, в будинку, де мешкали його батьки (с. Вільховець Звенигородського р-ну Черкаської обл.) була відкрита садиба-музей (нині філіал Черкаського обласного краєзнавчого музею). Відвідувачі мають змогу ознайомитися із оригінальними інтер'єрами кімнат, унікальними фотографіями та книгами, документами, особистими речами родини Чорноволів.

Серед групи музеїв, створених на основі колишніх таборів для політичних в'язнів, досить відомий Меморіальний музей історії політичних репресій “Перм-36”, розташований на колишній території виправно-трудоного табору (установа ВС 389/36; с. Кучіно, Пермський край, РФ), який існував у 1946–1988 рр. З 1972 р. в цьому таборі утримувалися “особливо небезпечні державні злочинці” – засуджені за “політичними” статтями Кримінального кодексу. Офіційно відкритий у 1995 р., музей є унікальним російським комплексом, де об'єктом меморіалізації стала табірна зона. Нині “Перм-36” – це єдиний збережений до наших днів табір ГУЛАГу²⁰.

Після закінчення Другої світової війни у багатьох європейських країнах були створені музеї та меморіали на місцях колишніх концентраційних таборів. Зокрема, в НДР було музеєфіковано 25 пам'ятних місць, пов'язаних з антифашистським рухом, і відкрито багато меморіалів: у замку Ліхтенбург (Преттін), фортеці Хонштайн (Саксонська Швейцарія), Остербурзі (Цвікау), Бухенвальді та ін. Значна увага увічненню пам'яті жертв фашистської окупації приділялася в Польщі. На місцях колишніх концентраційних таборів (Освенцим, Майданек та ін.) були засновані великі меморіальні комплекси. Одним із перших кроків у цьому напрямку стало створення “Музею мучеників” у Шльонську. У ФРН і Західному Берліні з метою увічнення пам'яті антифашистів і застереження проти виникнення і розвитку неофашизму було відкрито кілька музеїв. Музеї та меморіальні місця, пов'язані з долею в'язнів фашистських концтаборів, перетворені нині в центри документації та інформації, просвітницької та виховної роботи з молоддю²¹.

Вдосконалюються музейні форми меморіалізації місць масових поховань жертв політичних репресій. Поширеним різновидом ансамблевих музеїв є музеї-кладовища, створені шляхом музеєфікації меморіально-ландшафтного середовища з метою відтворення, збереження та розкриття його історико-культурної цінності як пам'ятки історії. Так, на території меморіального комплексу “Мідне” (Тверська обл., Російська Федерація) – філії Державного центрального музею сучасної історії Росії (м. Москва) – знаходяться дві пам'ятні зони: Польське військове кладовище (6296 похованих) і братські поховання радянських громадян – жертв репресій (близько 5000 похованих).

До складу комплексу входить музей, експозиція якого присвячена політичним репресіям у СРСР у 1930-х – на початку 1950-х рр. Функціонують також дві виставки просто неба. Документальна виставка “Хотілося б усіх поіменно назвати” (2000) присвячена політичним репресіям 1930-х рр. Виставка-інсталяція “Вища міра” (2010), створена за участю дійсного члена

¹⁹ Чижигов О. Музей Романа Шухевича в Білогорщі // Промінь Просвіти. – 2011. – 31 травня.

²⁰ Перм-36. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perm36.ru/index.php> – Названіє с екрана; Меморіальний музей історії політичних репресій “Пермь-36” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=537521&language=1> – Названіє с екрана.

²¹ Maur H. Konzentrationslager in der Frühzeit Nazideutschlands – heute antifaschistische Mahn und Gedenkstätten // Neue Museumskunde. – 1990. – № 1. – S. 4–14: III. – Рез. рус., англ., фр., исп. – Bibliogr.: S. 13–14.

Російської академії мистецтв Б. В. Федорова, за допомогою художніх прийомів розкриває драматизм теми політичних репресій тоталітарного режиму²².

Масовість політичних репресій у колишньому СРСР мала такий масштаб, що нині майже в кожному регіональному, районному або місцевому історичному (краєзнавчому) музеї можна побачити стаціонарні тематичні експозиції (спеціалізовані виставки, тематичні розділи, окремі тематико-експозиційні комплекси), присвячені цим трагічним сторінкам минулого. Кількісно це найбільша група музеїв. Так, лише в розділі “Музеї” на сайті проекту “Віртуальний музей ГУЛАГу” згадується 127 державних, громадських, відомчих і шкільних музеїв²³.

Серед музеїв громадських, правозахисних організацій, товариств жертв політичних репресій найпомітніше завдяки своїй значній музейній діяльності Міжнародне товариство “Меморіал”. Музейна колекція товариства почала формуватися в кінці 1980-х рр. Разом із документами родичі репресованих передавали на зберігання до “Меморіалу” також пам’ятні речі, малюнки, фотографії тощо. В 1990 р. було створено музей “Творчість і побут ГУЛАГу”. З цього ж часу почалося цільове комплектування фондів. До середини 2011 р. в музейній колекції налічувалося понад 2200 предметів табірної мистецтва та побуту (період 1920–1960 рр.). Основну частину зібрання (близько 1500 од. зб.) становлять графічні та живописні роботи ув’язнених художників – жанрові замальовки, портрети, інтер’єри, пейзажі, ескізи декорацій і костюмів для вистав табірної театру.²⁴

Прикладом приватних музеїв історії політичних репресій може правити парк-музей “Грутас” (м. Друскінінкай, Литва). В 1998 р. Міністерство культури Литви оголосило конкурс на створення експозиції демонтованих пам’ятників радянського періоду, який виграла установа “Nesonos klubas”. Її керівник, В. Малінаускас, планував створити музейну експозицію за рахунок приватних коштів, отриманих від сімейного бізнесу, без державної фінансової допомоги.

Роботи з організації експозиції почалися на початку 1999 р., а вже 1.04.2001 р. було відкрито парк-музей, який містив близько 100 радянських пам’ятників і скульптур з Литви та Латвії, а також – музейно-інформаційний центр, приміщення якого нагадує будинок культури 1950–1960-х рр., і картинну галерею. Парк “Грутас” можна назвати й парком радянських скульптур, і музеєм комуністичного минулого Литви. Оформлення парку імітує систему радянських таборів ГУЛАГу: територія обнесена колючим дротом, по периметру розташовані оглядові вишки, деякі дороги викладені бетонними плитами, прориті огорожувальні рови, на вході – кілька вагонів-“теплушок”.

Парк поділено на кілька умовних частин: тоталітарну зону (в ній представлено скульптури головних комуністичних лідерів: Маркса, Леніна і Сталіна), зону терору (в ній можна знайти скульптури Ф. Дзержинського, організатора червоного терору, а також засновників комуністичної партії Литви і литовських офіцерів Червоної армії), радянську зону, червону зону (присвячену радянським партизанам), а також зони окупації та смерті²⁵.

²² Государственный Мемориальный комплекс “Медное” [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sovr.ru/museum/mednoe> – Название с экрана.

²³ Виртуальный музей ГУЛАГА: раздел “Музеи” [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gulagmuseum.org/search.do?objectTypeName=museum&page=1&language=1> – Название с экрана.

²⁴ Творчество в лагерях и ссылки: Графика, живопись, рукоделие, ремесло: каталог выставки / О-во “Мемориал”; сост. и авт. вступ. ст. Тиханова В. А. – М., 1990; Творчество и быт ГУЛАГа = Art and life in the Gulag: каталог музейного собрания О-ва “Мемориал”; сост. Тиханова В. А.; редкол.: Рогинский А. Б. (пред.) и др.; под общ. ред. Охотина Н. Г. – М.: Звенья, 1998. – Текст парал. на рус., англ. яз.; Карлаг: Творчество в неволе: Художники, музеи, документы, памятники / Сост. Жумадилова Н. Т. [Подбор иллюстраций, аннотации и биографич. справки Фадеева С. Я.] / Карагандинский ун-т “Болашак”, Международное о-во “Мемориал”. – Караганда, 2009. – на каз., рус. и англ. яз.; Музей “Творчість і побут ГУЛАГу” при Міжнародному товаристві “Меморіал” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/museum/index.html> – Назва з екрана.

²⁵ Офіц. сайт парку-музею [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grutoparkas.lt/index.php> – Назва з екрана; *Бондаренко В.* Крылатые качели Грутас парка [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/krylatye_kacheli_grutas_parka.html – Название с экрана; *Горбатова И. И.* “Сталинград” на родине Чюрлениса //

Нині, крім власне музеїв, функціонують установи, які не є в повному розумінні слова традиційними музейними закладами, зокрема, це віртуальні музеї.

У 2004 р. науково-інформаційним центром “Меморіал” (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) створено “Віртуальний музей ГУЛАГу”. Основна мета проекту – об’єднання в єдиному інформаційному ресурсі розрізненних ініціатив щодо збереження пам’яті і свідчень про радянське минуле. База даних Віртуального музею ГУЛАГу – зібрання оцифрованих архівних документів, фотографій, відеоматеріалів, аудіозаписів із матеріальними свідченнями епохи радянського терору, розкиданими по музейних колекціях, а також зі свідченнями про “позамузейні” об’єкти – руїни колишніх таборів, місця поховання в’язнів, пам’ятники та меморіальні дошки тощо. Реалізацію українського сегмента проекту здійснює львівське товариство “Пошук”, член Міжнародного товариства “Меморіал”²⁶.

Англомовною версією Віртуального музею ГУЛАГу є проект “Gulag Many Days, Many Lives” (“ГУЛАГ: багато днів, багато життів”), який за фінансової підтримки Національного фонду підтримки гуманітарних наук США реалізується в Університеті Дж. Мейсона²⁷.

Отже протягом останніх 15-20 років у країнах Центральної і Східної Європи, прибалтійських державах, на теренах колишнього СРСР сформувалася досить розгалужена профільна (типологічна) група музеїв, музеїв-заповідників, парків-музеїв просто неба, меморіальних комплексів, музеєфікованих об’єктів і пам’ятних місць, спеціалізованих тематичних експозицій і виставок, присвячених історії політичних репресій і тоталітаризму.

Складовими цієї системи є:

- музеї загальнодержавного значення із узагальнюючими експозиціями з історії політичних репресій і тоталітаризму;
- меморіальні комплекси (заповідники, меморіали-музеї) загальнодержавного значення, присвячені пам’яті жертв політичних репресій; меморіали – музеї пам’яті депортованих народів;
- парки-музеї тоталітарного періоду;
- спеціалізовані центральні, регіональні, місцеві музеї історії політичних репресій;
- меморіальні музеї, присвячені видатним борцям із тоталітарними режимами;
- музеї, створені на основі колишніх таборів для політичних в’язнів (включно із проведенням музеєфікації окремих об’єктів) та у приміщеннях колишніх репресивних закладів (включно з відтворенням інтер’єрів тюремних камер, карцерів, катівень тощо);
- музейні форми меморіалізації місць масових поховань жертв політичних репресій, меморіальні кладовища (з музейними експозиціями);
- стаціонарні тематичні експозиції (спеціалізовані виставки, тематичні розділи, окремі тематико-експозиційні комплекси) та тимчасові й пересувні виставки, присвячені історії політичних репресій, у музеях історичного профілю (краєзнавчих музеях);
- музеї товариства “Меморіал”, інших громадських, правозахисних організацій, товариств жертв політичних репресій тощо;
- приватні музеї історії політичних репресій;
- шкільні музеї пам’яті жертв політичних репресій;

Обсерваторія культури. – 2010. – № 3. – С. 46–53; Диченко А. Парк Грутас: среди призраков коммунизма [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://labas.by/guide/mesta/park-grutas-sredi-prizrakov-kommunizma> – Название с экрана; Кудя исчезают памятники? Литовский парк Грутас: STALINworld и LENINland [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://mypleer.com/?p=32088> – Название с экрана; Лауринавичюте А. Парк Грутас (Литва): Leninland или парк советского периода [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/memory/place/51238> – Название с экрана.

²⁶ Віртуальний музей ГУЛАГа (RUS) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gulagmuseum.org/start.do> – Название с экрана; Віртуальний музей ГУЛАГу (UA) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://gulag-museum.org.ua> – Назва з екрана.

²⁷ Офіц. сайт проекту “Gulag: Many Days, Many Lives”. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://gulaghstory.org> – Назва з екрана.

– віртуальні музеї, виставки онлайн.

Саме музеї зазначеної профільної групи покликані реалізувати суспільну потребу у відкритому музейному просторі, присвяченому вивченню, обговоренню, публічному експозиційному показу епохи тоталітарних репресій ХХ ст.

Європейський Парламент у Резолюції від 2.04.2009 р. “Європейська свідомість та тоталітаризм”, нагадуючи, що “варто пам’ятати про трагічний досвід Європи, щоб ушанувати пам’ять жертв, засудити винних та закласти основи для примирення на засадах істини та пам’яті”, підкреслив “важливість збереження пам’яті про минуле, тому що без правди та пам’яті не може бути примирення” і підтвердив свою єдину позицію стосовно усіх тоталітарних режимів, незалежно від ідеологічного тла²⁸.

Подальший розвиток профільної групи музеїв політичних репресій та тоталітаризму стане важливим внеском у дослідження історії політичних, соціальних, етнічних та релігійних репресій тоталітарних режимів; дозволить зібрати, зберегти та передати сучасному і прийдешнім поколінням трагічний досвід людства.

---

²⁸ Резолюція Європейського Парламенту від 2.04.2009 р. “Європейська свідомість та тоталітаризм” (Переклад Харківської правозахисної групи) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1239204375> – Назва з екрана.